

APELLYATIV VA ONOMASTIK LEKSIKANING SEMANTIK JIHATLARI ONOMOSOLOGIK TADQIQNING BIR MANBASI SIFATIDA

Beginmov Odil To'xtamishovich

Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti O'zbek tili va adabiyoti
kafedrasida mudiri, filologiya fanlari doktori

<https://www.doi.org/10.37547/ejsspc-v03-i02-p1-39>

ABSTRACT

ARTICLE INFO

Received: 06th February 2023

Accepted: 16th February 2023

Online: 17th February 2023

KEY WORDS

Appelyativ, onim, onomastik,
nominatsiya, toponim,
semantika, til, nutq.

Ma'lumki, apellyativ va onomastik leksikaning ko'chish jarayonlari til va nutq birliklarining o'zaro ta'siri sifatida tavsiflanadi. Maqolada onomastik ko'chish nutq hodisasi sifatida qaralib, obyektning individuallashtirish (onimlashtirish) ning lingvistik mexanizmlari, shuningdek, onimlarni apellyativlashish usullari ko'rsatilgan. Geografik nomlarning semantik derivatsiyasi natijasida sun'iy va tabiiy nominatsiyalarning shakllanishi toponimlar misolida ko'rsatilgan.

KIRISH

Apellyativ va onomastik leksikaning semantik jihatlari til va nutq elementlari o'rtasidagi bog'liqlik nuqtayi nazaridan qiziqish uyg'otadi. O'z nomiga ega bo'lgan geografik obyekt ikkilamchi belgini oladi. Ammo bu so'zlarning har biri, agar u appellativning ononimlashuvi bo'lmasa, o'ziga xos ma'no tuzilishiga ega bo'ladi. Unda denotat va belgi mavjud, bu ikki so'zning denotati haqiqatan ham bir xil, lekin signifikat har bir so'z uchun o'ziga xos. Nutq hodisasi sifatida onomasiologik nominatsiya o'ziga xos xususiyatni namoyon etib, obyektning individuallashtiradi, ya'ni atoqli otning denotatsiyasini amalga oshiradi. Ma'lumki, obyektning individuallashtirish nafaqat lingvistik, balki ekstralingvistik asosda ham amalga oshiriladi. Bundan tashqari, M.V. Golomidovning so'zlariga ko'ra, otning o'ziga xos tavsiflovchi va individuallashtiruvchi semantikasi nafaqat denotativ ishora, balki motivatsion ma'no bilan ham tuzilgan [1. S. 21]. Toponimik belgi semantikasida motivatsiya ulushi ancha yuqori. Individual motivatsion aloqalarni umumlashtirish toponimlarning yuzaga kelishini belgilovchi motivatsion modellarning shakllanishiga olib keladi.

Toponimlar ikkilamchi ma'noning mavjudligi tufayli ko'proq axborot bera olishi bilan ajralib turadi, chunki u belgilangan obyektning xususiyatlaridan birini aks ettiradi va obyekt haqida madaniy va tarixiy ma'lumotlarni beradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, apellyativ leksika emas, balki atoqli otlarning tanlanishi quyidagi jihatlarga bog'liq: birinchidan, aniq hududiy birlikning mavjudligi, ikkinchidan, nom yaratilish davrining nisbiy umumiylikka egaligi va nihoyat, materialning to'liqligini uning haqiqiy ko'rinishi bilan uyg'unligi [2. S. 48].

Onomastik material tabiiy va sun'iy onim nominatsiyasi muammosi doirasida sotsiolingvistik, pragmatik, kognitiv, onomasiologik aspektida o'rganish obyekti bo'lib xizmat

qilishi mumkin. Sun'iy onimik nomlash mavzusi tadqiqot sohasida hali o'z yechimini topmagan uch turdagi vazifani qo'yadi. Ulardan biri tabiiy va sun'iy nominatsiyalarni leksik nominatsiyalarning alohida turi sifatida ajratish mezonlarini aniqlashtirish zarurati bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchisi onomastikada sun'iy nominatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga, uchinchisi esa nom yaratishning kognitiv tahlil qilish usullariga qaratilgan [1. S. 7].

TADQIQOTNING METODOLOGIK ASOSLARI VA USULLARI

Tadqiqot metodologiyasi tilshunoslikda kuzatilgan tarixiy tendentsiyaga asoslanadi, ya'ni ma'lum bir tarixiy jarayondagi barcha hodisalar tarixiy shartlar va hodisalardan ajratmasdan talqin qilishga asoslanadi.

Tadqiqotning ilmiy-nazariy bazasini zamonaviy tilshunoslikning onomosologiya sohasida qo'llaniladigan ilmiy fikrlarni tahlil qilish usullari tashkil etadi.

Shuningdek, toponimlarning lingvistik tadqiqida jamoa va xususiylik, mohiyat va hodisa, shakl va mazmun bilan uyg'unlashgan dialektik qonuniyatlarga asoslanadi.

Asosiy tadqiqot usuli sifatida qiyosiy-tarixiy, qayta tiklash, tuzilish va shakllanishiga ko'ra tahlil qilish, til faktlarini solishtirishdan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbekiston toponimikasini hududiy jihatdan taqqoslab o'rganish bir hududda mavjud bo'lgan va boshqa hududda mavjud bo'lmagan muntazam polisemiyaning umumiy qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida antroponim va toponimlar nominatsiya jihatidan yagona ma'noga ega bo'lib qolmasdan, balki obyekt/makon tushunchalarini o'zaro bog'lashning umumiy tendentsiyasiga ega ekanligi aniqlandi. So'z ma'nolarining tarkibi nuqtayi nazaridan semantik o'zgarishlarning quyidagi mexanizmlari qayd etildi: komponentlar sonining torayishi va kengayishi, ularning assotsiativ bog'lanishlar fonida almashtirilishi, shuning uchun ham atoqli otlarning semantik derivatsiya orqali turdosh otlarga aylanganda ma'no semasi tarkibini o'zgartirishda turli mexanizmlar ishtirok etadi. Nostandart toponimlar va antroponimlarning leksik fonining assotsiativ aloqalari yangi hosilalarni yuzaga keltiruvchi o'ziga xos prototip bo'lgan so'z yasaliş modellari yordamida amalga oshiriladi [3. S. 37].

Onomastik hosilalarning semantik tahlili eng mahsuldor leksik-semantik guruhlar oykonimlar, gidronimlar va oronimlar ekanligini ko'rsatdi.

Janubiy O'zbekiston toponimlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, semantik denotantning asosiy kognitiv modellari quyidagilardir:

1. Geografik obyektlarning tabiiy-geografik belgi va xususiyatlari asosida nomlanishi.
2. Geografik obyektlarning tarixiy-ijtimoiy, iqtisodiy-siyosiy va boshqa omillar asosida nomlanishi.

Yuqorida keltirilgan modellarni dominant deb atash mumkin, chunki ular toponimlarda nom semantikasining shakllanish jarayonida eng umumiy, universal hisoblanadi. Toponimlarning nostandart semantikasini shakllanishida metaforik va metonimik ko'chishlar, shuningdek, ma'no o'zgarishlari muhim usullardan hisoblanadi.

Toponimikani etnolingvistik jihatdan o'rganish real va noreal makonni modelashtirish orqali toponimikaning xalq ma'naviy madaniyati haqidagi ma'lumotlarning lingvistik manbasi sifatidagi o'ziga xosligini aniqlash muammosini hal qilish imkonini beradi. "Bu holda talab qilinadigan kontseptual talqin voqelik obyektining lingvistik vositalar bilan ifodalangan

xususiyatlaridan, subyekt – til egalarining munosabati, orzu-istaklari va boshqa xususiyatlarigacha bo'lgan masofani bosib o'tishni o'z ichiga oladi. Bu masofani qisqartirish uchun, avvalo, mazkur va shunga o'xshash obyektlarga til tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarning hajmini va toponimik materialga nisbatan - toponimikani iloji boricha to'liq taqdim etish kerak [4. S. 57].

Onomasiologik tahlilga ehtiyoj shundan iboratki, u strukturaviy-semantik tahlilning mantiqiy rivojlanishi bo'lib, uning o'zi leksikaning kognitiv tahlilini tayyorlaydi. Aynan onomasiologik tahlil ma'lum bir onimning shakllanishining kontseptual mexanizmlarini aniqlash va motivatsiya tamoyillarini aniqlashtirish imkonini beradi. Onomasiologik tadqiqotlar tahlilning ana shu turi toponimlarning xususiyatlarini tavsiflashning asosiy maqsadi va eng muhimi, ularni modellashtirishning o'ziga xos usuli ekanligini ko'rsatdi. Kognitiv tilshunoslik kognitiv nuqtayi nazardan, ya'ni bilish jarayonidagi ahamiyatiga ko'ra olingan ma'lumotlarni batafsil tahlil qilish orqali chuqurroq umumlashtirish imkoniyatini ochib berdi. Shu ma'noda onomasiologik tahlil so'z yasalishi tahlili kabi o'rganilayotgan leksik qatlamining shakl va semantik xususiyatlarini ko'rib chiqish, ularni kognitiv idrok etishning o'ziga xos bosqichi hisolanishini ko'rsatdi.

Onomasiologik tahlil nomlanish jarayonini anglash va nutqiy fikrlash hodisasi sifatida taqdim etadi. O.V. Raevskayaning fikricha, nominatsiya jarayoniga onomasiologik yondashuv insonning atrofidagi dunyoning turli xil subyektlari o'rtasidagi aloqalarni va bu aloqani yaratilgan nomda ifodalaydigan so'zlarni anglash faoliyati natijasi sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi.[5. S. 82].

Tilning nominatsiya nazariyasi bo'yicha fundamental tadqiqotlar, shuningdek, nominatsiya usullari bo'yicha amalga oshirilgan xususiy tadqiqotlarning yuzaga kelishi shaxsning nom ijod qilish faoliyatini o'rganishning o'ta murakkabligini ko'rsatadi. Bu " ham mantiqiy-gnoseologik, ham psixologik, ham biologik, ham ijtimoiy, ham fiziologik, ham sof lingvistik asoslarga ega bo'lgan murakkab nutqiy fikrlash jarayonidir" [6. S. 13].

Ma'lumki, nomlar inson faoliyati yo'naltirilgan va nom ijodkorlari manfaatlariga bevosita aloqador bo'lgan obyektlarga berilgan. Nomlash jarayonida inson obyektlarni ularda mavjud bo'lgan eng muhim belgilari asosida ajratib ko'rsatadi va nomda aks ettiradi. Akslantirish vositasi adekvat lingvistik vosita bo'lib, mavjud voqelikni til hodisalari bilan bog'laydi va geografik obyekt va uning nomi uchun tanlangan til elementlari o'rtasidagi bog'liqlikni yuzaga chiqaradi. Toponimlarning yasalishi va onomasiologik tuzilishini tahlil qilish insonning nomlash faoliyatini o'rganish va ma'lum bo'lgan obyektlarning motivatsion xususiyatlarini umumlashtirish asosida shakllanadigan va yangi nomlar uchun asos bo'ladigan nominatsiyaning ba'zi tamoyillarini belgilashga imkon beradi.

Nom yaslashini o'rganishga onomasiologik yondashuv keyingi yillarda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Onomasiologik tahlilni o'tkazishda shuni yodda tutishimiz kerakki, bu so'z yaslash tahlili materialiga asoslangan juda yaxshi lingvistik faoliyat shaklini tahlil qilish usulidir. Til va nutq birliklari o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmlarini semantik derivatsiya misolida ko'rish mumkin. Toponimlarning apellyatsiyalashuvi va turdosh otlarning onimlashuvi jarayonlari tilda turdosh otlar bilan atoqli otlar o'rtasida doimiy o'zaro ta'sir mavjudligini ko'rsatadi. Agar nomlangan obyektning individualligi noma'lum bo'lib qolsa, atoqli otning turdosh otga aylanishi tendentsiyasi mavjud (umuman tilda yoki mavjud nutq

vaziyatida). Bunday holda atoqli otning apellyativlashuvi, uning deonimizatsiyasi haqida gapirish mumkin [7. S. 42].

Tilda qarama-qarshi jarayon ham sodir bo'ladi. Agar turdosh ot bilan atalgan obyekt aniq va o'ziga xos xususiyatga ega bo'lsa, uning atoqli otga o'tish ehtimoli ortadi. Bunday o'tish onimizatsiya (onimlashuv) deb ataladi. Aksariyat hollarda onimlashish va apellyativlashish hodisasi semantik derivatsiyaga asoslanadi.

Apellyativlashuv quyidagi hollarda kuzatiladi: a) atoqli otning denotati ma'lum bir til jamoasining barcha a'zolari o'rtasida mashhur bo'lsa; b) nomning o'ziga xos bir denotat bilan bog'lanishi buzilib, ko'pgina nimasi bilandir bir-biriga o'xshash bo'lgan obyektlar uchun xos bo'lib qoladi. Shu bilan birga, so'zlar bir tushunchadan ajralib chiqqan holda, boshqa tushunchalar bilan mustahkam mantiqiy aloqaga ega bo'ladi. Bunday aloqani o'rnatish uchun atoqli ot ma'lum miqdordagi intellektual axborotlarni olishi kerak. Atoqli otning bunday axborotlar bilan to'yinganligi uning asta-sekin apellyativlashuviga olib keladi. Bu jarayon tabiiy (ancha uzoq) va sun'iy tarzda sodir bo'lishi mumkin. Sun'iy yo'l maxsus leksika sohasida amalga oshiriladi va so'z yasilishining bir martalik harakatini o'z ichiga oladi, ya'ni bu yerda gap maqsadli o'tish haqida bormoqda. Bu qayd etilgan holatlarning barchasida u haqidagi bilimlarning asta-sekin kengayib borishi natijasida toponim apellativga o'tadi. Denotat ma'lum bir jamiyatda mashhur bo'lib, nom o'xshash bo'lib qoladi va natijada shahar, orol, daryoning asl nomi bilan aloqasini yo'qotadi.

Zamonaviy tilda apellyativlashuv jarayoni odatiy holga aylanib bormoqda. Unda deyarli har qanday nom ishtirok etishi mumkin. Natijada sifat jihatdan yangi leksik birliklar yaratilib, ular affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya kabi turli so'z yasash jarayonlarida faol ishtirok etadilar. Apellyativlashuv jarayonida bir xil nom qayta-qayta ishtirok etishi mumkin va har safar bu nomning leksik fonining turli komponentlari yangilanib turadi. Bu hodisa natijada omonimlarning hosil bo'lishiga olib keladi. Apellyativga o'tgan nomning asl ma'nosi tezda o'zgarishga uchraydi. Ma'no ottentaklari mustaqil birliklarga aylanadi. Shuning uchun zamonaviy apellyativlashgan nomning eng xarakterli xususiyatlaridan biri polisemiya. Apellyativlashgan nom o'xshashligi bo'yicha so'z yasashini shakllantirish uchun qulay materialdir. Shuni ta'kidlash kerakki, apellyativlashgan nom uchun turdosh otlarning xususiyatlarini olish jarayoni (ko'plik shaklida, kichik harf bilan yozish va h.k.) ancha soddalashtirilgan.

XULOSA

Shunday qilib, hozirgi o'zbek tilida atoqli ot bilan turdosh otning yaqinlashuviga nisbatan aniq tendentsiya mavjud bo'lib, bu nomlarning maqomi bilan otlarning holatiga nisbatan jiddiy o'zgarishlar yuz berayotganligini ko'rsatadi. Hozirgi kunda atoqli otlar o'zining an'anaviy xarakterini yo'qotmoqda va desemantizatsiyaga uchramoqda, ya'ni, tilning oddiy so'zlari qatoriga qo'shilmoqda. Natijada, apellyativlashuv jarayoniga turli IP-larni jalb qilish holatlari tez-tez uchramoqda. Natijada, yorqin, obrazli birliklar yaratiladi va bu ularning mashhurligining o'sishiga yordam beradi. Boshqa tomondan, ularning tilda qo'llanilishi natijasida atoqli otlar bilan aniq ifodalangan aloqani saqlaydigan, lekin ular uchun xosy bo'lmagan vazifalarda qo'llaniladigan yasashlar soni ortadi.

Semantik derivatsiya natijasida atoqli otlar va turdosh otlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning asosiy jarayonlari apellyativlashuv (atoqli otning turdosh otga o'tishi) va onimizatsiya

(teskari jarayon) hisoblanadi. Atoqli otlarning apellyativlashuvi ularning intellektual axborotlar bilan to'yingan vaqtda sodir bo'ladi. Bu jarayon to'liq yoki to'liq bo'lmagan holatda, tabiiy yoki sun'iy ravishda sodir bo'lishi mumkin. Hozirgi o'zbek tilida atoqli va turdosh otlarning yaqinlashishiga aniq tendentsiya mavjud va bu til egalarining nomlar maqomiga bo'lgan munosabati o'zgarib borayotganidan dalolat beradi.

Onomasiologik tahlil obyekti, asosan, so'z va terminologiyaning turli tematik guruhlar, antroponimlar va toponimlar bo'lishi mumkin. Hozirgi o'zbek tilida leksikaning onomasiologik va kognitiv nuqtayi nazardan o'rganish borasida bir qator tadqiqotlar amalga oshirilganligiga qaramay, toponimlarning tematik guruhi hozirgacha eng kam o'rganilgan soha bo'lib qolmoqda va u keyingi tadqiqotlarni talab qiladi.

References:

1. Golomidova M.V. Iskusstvennaya nominatsiya v russkoy onomastike: Dis. ... d-ra filol. nauk. Yekaterinburg, 1998.
2. Rut M.E. Obraznaya nominatsiya v russkom yazike: Yekaterinburg, 1992.
3. Ponomareva O.B. Kognitivnyye i pragmo-stilisticheskiye aspekti semanticheskoy derivatsii (na materiale angl. yazika v sopostavlenii s russkim i nemetskim yazikami). Tyumen': TyumGU, 2005.
4. Berezovich Ye.L. Semanticheskiye mikrosistemi v russkoy toponimii: Dis. ... kand. filol. nauk. Yekaterinburg, 1992.
5. Rayevskaya O.V. Slojniye slova sovremennogo frantsuzskogo yazika (imennoye slojeniy): Dis. ... kand. filol. nauk. M., 1981.
6. Kubryakova Ye.S. Nominativniy aspekt rechevoy deyatelnosti. M.: Nauka, 1986.
7. Nepokupnyy A.P. Teoriya i metodika onomasticheskix issledovaniy. M.: Nauka, 1986. 256.